

ПАНОПТИЗМ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ЗАГРОЗА ДЛЯ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Стаття присвячена дослідженню сучасного феномену паноптизму крізь призму каральних практик та трансформації природи системи кримінальної юстиції. В центрі уваги перебуває категорія свободи та її зміни в умовах карцерного суспільства.

В літературі слушно зазначається, що «демократичний розвиток базується на принципах, які обумовлюють можливість реалізації рівних прав всіх суб'єктів, задіяних у процесах демократизації суспільства і держави» [1, с. 12]. Паритетну демократію, як зазначає Л. І. Кормич, слід розглядати як оптимальну модель системи стримувань і противаг, що забезпечує реалізацію рівних прав і можливостей для всіх учасників демократичного процесу, створюючи певний баланс інтересів. В свою чергу, така модель будується на політичній та правовій системах, які визначають правила, норми та механізми взаємодії різних складових. Вона має об'єктивне підґрунтя, обумовлене соціально-політичними реаліями, а також враховує перспективні потреби розвитку суспільства [1, с. 13].

Проте сьогодні демократичні цінності, про які мріяли та які випестували філософі та політики упродовж багатьох століть, в сучасному суспільстві зустрічаються з проблемою розумного співвідношення між «убезпеченням суспільства» та «свободою громадян». Сьогодні порядок слів у згаданій вище метафорі можна сміло міняти. Якщо, наприклад, для англійця XVIII століття *сам факт* існування поліції в державі означав щось на кшталт «широкомасштабного наступу на права та свободи громадянина», то сьогодні, коли на кожні 14 англійців припадає одна камера відео-спостереження, яка працює в режимі он-лайн, дактилоскопічна база британської поліції складає 8,3 млн. відбитків десяти пальців, 18,6 млн. окремих відбитків пальців та 8,8 млн. відбитків долонь, а ДНК майже 6 % населення Британії містяться у поліцейських базах даних, питання щодо «свободи» набуває щонайменше гостроти.

«Суспільство як модель в'язниці» – саме це порівняння претендує на те, щоб максимально точно відображати сутність сучасного суспільства тотального контролю. Перетворення сучасного суспільства, яке складається з начебто «вільних» людей, на суспільство *карцерне* є проблемою, актуальною для філософії та соціології.

У попередніх наших працях ми аналізували трансформацію категорії свободи в сучасних соціальних відносинах, пронизаних механізмами соціального контролю [2; 3]. Ця стаття має на меті проаналізувати проблеми соціальної нерівності в сучасному суспільстві, проте із врахуванням його паноптичної сутності в контексті об'єктивних загроз для паритетної демократії.

Проблематика цієї статті пов'язується із категорією «*карцерного суспільства*», з тим, що можна протипоставити суспільству демократичному, представленому «суб'єктами рівних можливостей».

Свого часу американський соціолог Стенлі Коен у статті «Пунітивне місто: думки щодо дисперсії соціального контролю» (1979) та у книзі «Погляди на соціальний контроль: злочин, покарання та класифікація» (1989) подав науковій громадськості концепцію «*розставлення тенет*» (*Net-Widening*), яка знайшла та продовжує знаходити великий інтерес серед соціологів та кримінологів [4, с. 422]. Сутність концепції Коена полягає в тому, що сучасна держава, замість того, щоб надавати *реальні*, соціально орієнтовані альтернативи ув'язненню та взагалі упереджувати попадання злочинців на лаву підсудних, робить все можливе для того, щоб поширити свій контроль на максимально велику кількість суб'єктів соціальних відносин. Взагалі, сучасну пенітенціарну систему варто розглядати як частину звичайного дисциплінарного проекту, але вже в більш «амбітному», глобальному вимірі. В контексті цієї статті можна вказати наступне: якщо раніше в'язниці служили інструментом для ізоляції людей у спеціалізованих інституціях, то для забезпечення глобального соціального контролю цього замало. Треба контролювати людей і в умовах начебто «вільного» суспільства, що відбувається за допомогою надання службам пробації (або аналогічним структурам) функцій в'язниць, а також шляхом створення різних «громадських», не-інституційних додатків до системи формальної кримінальної юстиції.

Соціально-просторова ізоляція у формі ув'язнення розглядається як один із стовпів системи кримінально-правових заходів будь-якої національної держави починаючи з початку XIX сто-

ліття, коли виправна в'язниця зайняла чільне місце в системі соціального контролю. Додавання у подальшому до ув'язнення умовного засудження та умовно-дострокового звільнення створило каркас пенальної системи будь-якої сучасної національної держави. Позбавлення волі набуло статусу найсуворішого покарання, пов'язаного із соціальним виключенням. В'язниця стала символом глибокої соціальної ізоляції, незалежно від того, які цілі покарання проголошувалися в кримінальному законі (кара, відновлення порядку, помста, превенція, залякування, реабілітація, ізоляція) окремо або в комплексі (в тих чи інших формулюваннях).

З таким філософсько-правовим виправданням декларативно «виправна» в'язниця проіснувала приблизно до кінця ХХ століття. Початок нового міленіуму ознаменувався переходом до в'язниці як інституту з новими функціями та цілями, з якісно новим філософсько-правовим обґрунтуванням.

Сталася парадоксальна, на перший погляд, ситуація.

З одного боку, начебто всі стали розуміти численні негативні наслідки ув'язнення у будь-яких формах (і як запобіжного заходу, і як покарання). Майже усі стали наголошувати на майже нульовому реабілітаційному потенціалі в'язниці (якщо не сказати більшого). На «виправну» в'язницю обрушилася хвиля анти-в'язничної компанії з боку міжнародних організацій, вчених, правозахисників, гуманістів та політиків.

Водночас пенеологічне поле заповнив рух за альтернативні санкції. Створення служби пробації та запровадження відповідного кримінально-правового і кримінально-процесуального інституту стало ледве не нав'язливою ідеєю в сфері реформування національних систем кримінальної юстиції, що особливо проявилось у країнах Східної Європи та пострадянських країнах. Те ж саме можна сказати і про «ювенальну юстицію», і про «відновне правосуддя» з «медіацією».

З іншого боку, саме початок ХХІ століття приніс в'язниці успіх, про який вона навіть не могла мріяти на момент свого народження. Упродовж ХХ століть начебто «виправна» в'язниця, намагаючись бути дійсно виправною, із вражаючою регулярністю й стабільністю неодмінно зазнавала поразки. Сутність цієї поразки блискуче відобразив М. Фуко, вказавши, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність» [5, с. 268].

У ХХІ столітті в'язниця, будучи «оточеною» альтернативними покараннями та рухами за «скорочення застосування ув'язнення», здобула блискучу перемогу над своїми противниками. Парадоксальність ситуації полягає не скільки в тому, що «виправна» в'язниця перестала бути «виправною», стільки в тому, що вона перестала «соромитися» того, що вона ніколи нею і не була. І саме через це в'язниця позбулася значної долі своєї міфічності в контексті морально-філософського виправдання формально-юридичного визначення цілей покарання.

В'язниця посилила свої позиції завдяки тому, що вона без сорому «погодилася» з тим, що вона є «поганою» в принципі з огляду на численні негативні наслідки свого функціонування. Проте водночас вона розширила свій вплив в суспільстві далеко за межами в'язничних стін. На фоні експансії альтернативних покарань у «вільному» суспільстві де-факто відбулася експансія ув'язнення (як у відкритих, так і закамурфльованих формах), і сучасне суспільство значною мірою набуло ознак суспільства *карцерного*.

В'язнично-дисциплінарно-карцерна влада стала більш невидимою та проникливою (важливим, проте не єдиним показником цієї тенденції є зростання кількості ув'язнених в усьому світі). Виникає питання: якщо ув'язнення як соціальна функція виявляється дедалі більш бажаною та привабливою для управління цим суспільством, якщо в результаті цієї *дисциплінаризації* суспільство набуває паноптичного виміру, то який реальний статус мають начебто «вільні» та «рівні» члени такого суспільства? Як можна назвати сучасне суспільство, де *Великий Брат* прискіпливо й постійно дивиться на людей у соціальних «камерах» за допомогою відеокамер спостереження, прослуховування телефонних переговорів, ознайомлення з регулярною й електронною поштою, збирання інформації про зарубіжні поїздки, збирання інформації про будь-які форми участі у будь-яких формах протесту проти влади, використання супутників та інших новітніх інформаційних технологій, збирання інформації про будь-які прояви «девіантної» або взагалі «ненормальної» поведінки? Це – ідеал паноптичного устрою, про який навіть і не міг мріяти Джеремі Бентам з його «Паноптиконом» (більш детально див. «В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свобод і в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства)») [6].

Необхідно нагадати, що народження «виправної» в'язниці характеризувалося декількома тенденціями, а саме: 1) розвитком спеціалізованого державного апарату контролю; 2) дедалі зростаючою диференціацією девіантів з додаванням до них нових «знань» та відповідних «експертів» у відповідних «галузях знань»; 3) зростаючою сегрегацією девіантів у спеціалізованих «закладах». В сучасних умовах ці тенденції мають схильність до поглиблення.

«Рівні можливості» «рівних індивідів» – яким чином можна аналізувати це у світлі зазначених вище відверто позитивістських тенденцій? Сьогодні свідчить про якісно інші філософські засади вироблення пенальної політики. В цьому контексті хотілося б наголосити на наступному.

Якщо раніше йшлося, умовно кажучи, лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їх класифікація розширена за рахунок великої кількості *проміжних станів*, причому кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів», дедалі більше віддаляючи в'язницю від первісного, «виправного» виду [6].

Замість єдиної групи «злочинців» із чітко визначеним правовим статусом, представники якої розглядалися як раціональні актори, які мають свободу волі, з'явилися «злочинці», «девіанти», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати класичному кримінальному праву, але які почали згадуватися в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями «убезпечення суспільства». І головне, що усі «девіанти» та «небезпечні особи» перестали бути раціональними акторами та вільними гравцями на арені соціальних відносин. «Свобода волі», на якій ґрунтувалося класичне кримінальне право, кудись зникла.

Після цього варто сформулювати важливу для цієї статті тезу: в'язниця була й залишається *мікромоделлю суспільства*, в якому основоположною категорією є «свобода». Відтак, зміна сутності, ролі та функцій в'язниці є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної категорії свободи, а відтак – на сутність структури сучасного суспільства та можливості представників різних соціальних груп.

І на цьому, вважаємо, потрібно зробити наголос: у вільному суспільстві, де «свобода» оформлена у виді правових статусів рівних

суб'єктів, на перший погляд, не може бути юридично нерівних людей, ізольованих за допомогою правових норм у відповідних соціальних класах, які більше нагадують соціальні резервації.

Проте поява цих «напівкласів» (які вже є правовими, а не тільки соціологічними поняттями) свідчить про те, що «свобода» як основа існування вільного суспільства рівних суб'єктів минула в історію. Сучасне глобалізоване суспільство стало суспільством карцерним.

Трансформація ув'язнення як важливої соціальної функції (та, відповідно, юридичного оформлення відповідних кримінальних покарань або інших кримінально-правових заходів) обумовлює необхідність переосмислення категорії свободи як такої, яка служила і продовжує служити мірилом здоров'я суспільства та водночас показником функціонування системи кримінальної юстиції. Як слушно зазначив Мішель Фуко, «як може в'язниця не бути головним засобом покарання в суспільстві, де свобода належить усім і [до свободи] кожен індивід прив'язаний загальним та постійним почуттям?»

Сама категорія свободи в контексті вироблення та реалізації пенальної політики в сучасній національній державі, сутність якої суттєво змінилася під тиском глобалізації, зазнала глибоких трансформацій. Тому філософсько-правовий аналіз категорії свободи потрібно здійснювати з урахуванням глобалізаційних тенденцій, що характеризують сучасні національні системи кримінальної юстиції.

Функція ув'язнення в суспільстві Постмодерну набуло статусу якісно нового дисциплінарного проекту. Будучи нелегітимною, в'язниця набула максимального впливу. Перебуваючи під тиском альтернативних покарань та антив'язничних рухів, вона *використала* їх потенціал та *збагатилася* за їх рахунок, перетворивши служби пробації та НЕ-інституційні додатки до системи кримінальної юстиції на свої філіали. Тотальна приватизація національних пенітенціарних систем є ще одним свідченням цієї тенденції.

І проблема полягає у тому, що важко визначити *межі* такого збагачення. Карцерне суспільство вимагає існування *всеохоплюючого паноптичного контролю* за кожним його членом, тому позбавлення національних пенальних систем соціальної спрямованості із вдячністю сприймається зацікавленими акторами.

Зазначені вище аспекти, помножені на особливості соціальних відносин сучасного глобалізованого суспільства, вочевидь призводять до *підвищення вартості свободи*, що і обумовлює необхідність проведення цього дослідження та висвітлення проблеми існування суспільства нерівних можливостей. Соціальна нерівність отримала юридичне закріплення, і найбільш всього це проявляється у сфері кримінальної юстиції, яка, в свою чергу, перетворилася на механізм *відбору, розподілу та відбраковування*.

Свого часу *паноптикон* Джеремі Бентама став моделлю будь-якого дисциплінарного механізму, який претендував на те, щоб бути ідеальним [7]. Завдяки Мішелью Фуко паноптикон став моделлю сучасної влади як такої. І якщо раніше ця ідея була більш-менш фантастичною, то сьогодні паноптична влада – це майже «вчорашній день», оскільки суспільство вже давно сприйняло ідею паноптизму та було поглинуте ним. Тому постає закономірне питання: як можна охарактеризувати свободу сучасного суспільства, якщо його моделлю є модель *тотальної в'язниці* або іншого дисциплінарно-карцерного пристрою?

Прозорість та *зручність* простору завжди було ознакою раціонального порядку. Перетворення прозорості простору на мету, яку необхідно систематично досягати, означало перехід до Нового часу. Модернізація та технологічний розвиток зробили світ *максимально прозорим та необмежено зручним* для влади. У сфері реалізації пенальної політики це означало наступ на традиційне уявлення про свободу, наступ навіть на уявлення про мінімальну свободу злочинця, який опинився в сфері дії системи кримінальної юстиції (що особливо проявилось у переході від злочинця як раціонального актора зі свободою волі до девіантна як ірраціонального актора без свободи волі). У сфері поза межами кримінальної юстиції (які, до речі, провести надзвичайно важко) це означає ще більший наступ на свободу начебто «вільної» людини.

У сфері сучасних пенальних практик перехід від «соціальної роботи зі злочинцями» до «убезпечення суспільства» завдяки «управлінню ризиками з боку злочинців» повністю відповідає вимогам «зручного простору». Саме тому, гадаємо, реабілітація як мета покарання з її практичним втіленням стала занадто *незручною* для в'язниці Постмодерну. Вторгнення бюрократії до царини соціальної роботи, що відбулося у західних країнах ще в 1980-х роках з обґрунтуванням того, що «ніщо не спрацьовує

в сфері реабілітації злочинців», означало намагання зробити сферу роботи зі злочинцями *формально* прозорою та *фактично* контрольованою. Природний конфлікт між соціальним працівником та бюрократом завершився перемогою останнього. Тому не можна не визнати слушність висловлення Зігмунта Баумана, що паноптикон був штучним простором, збудованим цілеспрямовано. Метою було свідомо маніпуляція та перекроювання простору та часу як елементів соціальних відносин, а в кінцевому рахунку – як елемента владних відносин [8, с. 54].

Сучасна «свобода» пов'язана з підозрілістю щодо інших, неприязню до чужаків, вимогами, щоб їх взагалі не пускали до міст, а також, як зазначає Бауман, істеричною занепокоєністю питаннями «законності» та «правопорядку» [8, с. 70]. Місто, яке свого часу виникло заради безпеки мешканців, які ховаються за його стінами, в наші часи більше асоціюється зі страхом та небезпекою, яку потрібно *контролювати*. І контролюється небезпека в паноптичному суспільстві завдяки *перекроюванню простору*. Популярність ідеї «закритих» або «захищених» просторів можна вважати віддзеркаленням ідеї «*убезпечення суспільства*», де чільне місце посідає категорія *НЕ-несвободи*.

Тому не можна не підкреслити слушність думки Баумана, що головною стратегією виживання в сучасному мегаполісі є не єднання, а *ізоляція* один від одного: «На порядку денному вже не стоїть питання, подобається вам ваш сусід чи ні. Тримайтеся від нього як можна далі, і вам не доведеться зустрітися з цією дилемою» [8, с. 72]. І коли у суспільстві ізоляція стає *цінністю*, варто поставити багато питань щодо сутності такого суспільства та можливостей його представників в аспекті підтримання теоретично бажаний рівних можливостей начебто «вільних» громадян.

Бібліографічний список

1. Кормич Л. Принципові засади паритетної демократії / Л. Кормич // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Керівник авт. кол. С. Ківалов; відп. за вип. Л. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2011. – Вип. 42. – 352 с.
2. Ягунов Д. Паноптизм та сучасні пенальні практики (аналіз категорії свободи в суспільстві Постмодерну) / Д. Ягунов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2012. – Вип. 44. – С. 83-94.

3. Ягунов Д. Філософсько-правове обґрунтування категорії свободи в пенальних практиках Постмодерну / Д. Ягунов // Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія : матеріали Міжнародного круглого столу (м. Одеса, 9.12.2011 року). – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 90-93.
4. Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов; Державна пенітенціарна служба України. – 4-те вид., перероб. та доп. – Одеса : Фенікс, 2011.
5. Foucault M. Discipline and Punish. The Birth of the Prison / M. Foucault. – Penguin Books, 1991.
6. Ягунов Д. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства) / Д. Ягунов // Актуальні проблеми європейської інтеграції : зб. наук. пр. з питань європейської інтеграції та права / за ред. Д. Ягунова. – Суми: ПП Кочубей Н. В., 2011. – Випуск сьомий.
7. Ягунов Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління / Д. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління. – Одеса : ОРІДУ, 2005. – № 4 (24). – С. 91-97.
8. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М., 2004.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2012

Статья посвящена исследованию современного феномена паноптизма через призму карательных практик и трансформации природы системы уголовной юстиции. В центре внимания находится категория свободы и ее изменения в условиях карцерного общества.

The article is focused on problems of modern phenomenon of panopticism through the prism of punitive practices and transforming the nature of the criminal justice system. The article is also focused on the category of freedom and its changes within modern carceral society.